

УДК 94(477.73)(0.58.1/058.3)(339.3)«18/19»
DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2022-37-2>

ДО ПИТАННЯ ПОДОЛАННЯ НАСЛІДКІВ НЕВРОЖАЇВ В ОДЕСЬКОМУ ПОВІТІ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У 70-ТІ РОКИ ХІХ СТ.

Дробний Віктор Сергійович,
*аспірант кафедри історії,
факультету педагогіки та психології
Миколаївського національного університету
імені В.О. Сухомлинського
drobnuj@ukr.net
orcid.org/0000-0002-3322-3564*

Мета. Дослідження соціально-економічного розвитку Півдня сучасної України потребує комплексного аналізу різних галузей господарської діяльності населення. З огляду на переважно сільськогосподарську форму діяльності поселенців Одеського повіту аналіз розвитку господарств є важливим аспектом у дослідженні загально-економічної ситуації в регіоні. Дослідження діяльності Херсонського губерньського та Одеського повітового земств у окресленому питанні є важливим аспектом під час його детального висвітлення. Одним з аспектів діяльності зазначених установ у 70-і роки ХІХ ст. стала боротьба з наслідками неврожаїв на території повіту. Аналіз статистичних робіт та наявних архівних джерел за тематикою дослідження дозволить детально висвітлити становище населення у зазначений період.

Методи. В основі дослідження лежать джерелознавчі методи виявлення, аналізу та оцінки джерел. Застосовуються методи історичного дослідження, зокрема історико-порівняльний, за допомогою яких було встановлено коло архівних та статистичних джерел, необхідних для висвітлення теми.

Результати. Дослідження діяльності земських установ, що існували на Півдні України, дозволяє зробити висновок про активну діяльність органів місцевого управління у подоланні наслідків неврожаїв, що охопили територію Одеського повіту у 70-ті роки ХІХ ст. Аналіз статистичних даних, зібраних Одеською повітовою управою, та архівних документів дозволив нам проаналізувати основні аспекти діяльності місцевого управління в питанні ліквідації наслідків неврожаїв 70-х років ХІХ ст. Наведені у статті дані дозволяють прослідкувати становлення змін у системі забезпечення населення повіту грошовими та зерновими позиками. Показано процес формування принципу розподілу позик серед поселенців. Висвітлено аспект надання допомоги різним верствам населення, у тому числі духовенству. Одним із напрямів, показаних у статті, є благодійна діяльність херсонського губернатора та інших осіб у боротьбі з наслідками неврожаїв.

Висновки. Проаналізовано наслідки неврожаїв для населення у економічному та фінансовому аспектах як для селян-приватних власників, так і для колишніх іноземних колоністів. Визначено основні сільськогосподарські культури, котрі вирощувалися населенням, та вплив розміру врожайності кожної з них на його економічне становище.

Ключові слова: регіональна історія, Південь України, неврожаї, позики, хлібні магазини.

REMARKS ON OVERCOMING THE CONSEQUENCES OF CROP FAILURES IN ODESSA COUNTY OF KHERSON PROVINCE IN THE 70'S OF XIX CENTURY

Drobnij Victor Sergeevich,
*graduate student of the Department of History,
Faculty of Pedagogy and Psychology
Nikolaev National University named after
VO Sukhomlinsky
drobnuj@ukr.net
orcid.org/0000-0002-3322-3564*

Purpose. The study of social-economic development of the South of modern Ukraine requires an analysis of various branches of economic activity. Considering predominantly agricultural form of activity of the settlements of Odessa district, the analysis of economic development is an important aspect in the study of the general economic situation in the region. The key part of studying Kherson province and Odessa county zemstvos is the detailed research of their activity, one of them being the struggle with the effects of bad harvest in the county in the 1870s. The analysis of statistical works and available archival sources on the outlined subject will allow covering the situation of the population in the outlined period in detail.

Methods. The research is based on source studies methods for identifying, analyzing and evaluating sources. The method of historical research is used to identify the range of archival and statistical sources necessary to cover the topic of the article.

Results. The research on the activities of zemstvos existing in the South of Ukraine allows us to conclude about the active work of local governments in overcoming the consequences of crop failures in the Odessa district in the 70's of the XIX century. The analysis of statistical data collected by the Odessa County Administration and archival documents allowed us to analyze the main aspects of local government activity in the elimination of the consequences of crop failures of the 70's of the XIX century. The data presented in the article allow us to trace the formation of changes in the system of providing the population of the county with money and grain loans. The process of formation of the principle of distribution of loans among the settlements is represented. The aspect of providing assistance to various groups of population, including the clergy, is highlighted. One of the aspects represented in the article is the charitable activities of the Kherson governor and others in the fight against the consequences of crop failures.

Conclusions. The consequences of crop failures for the population in economic and financial aspects, both for privately owned peasants and for former foreign colonists, are analyzed. The main agricultural crops grown by the population and the influence of crop capacity of each of them on the economic situation are determined.

Key words: regional history, South of Ukraine, crop failures, loans, bread shops.

1. Вступ. Дослідження розвитку поселень південної України вимагає детального аналізу економічних процесів у них. Оскільки основою економічної діяльності поселенців у досліджуваній період було сільське господарство, то саме розгляд питань, пов'язаних з практичною реалізацією населенням наслідків своєї господарської діяльності та різними аспектами економічних відносин, що виникали під час цього, є одним з основних напрямів у аналізі сільськогосподарської активності жителів повіту.

Практична реалізація цього вимагає в тому числі детального вивчення досвіду подолання неврожаїв як невід'ємної частини сільськогосподарської діяльності.

Метою цього дослідження є систематизація та аналіз наявної інформації з питання діяльності місцевих органів управління в контексті заходів, котрі проводилися ними з метою подолання наслідків неврожаїв у 70-ті роки XIX ст.

Виклад основного матеріалу. Серед авторів, що присвячували свої дослідження різним аспектам життєдіяльності селян, можна назвати: А.В. Бондаревського, В.І. Марочко, А.І. Лохматова, Ю.П. Присяжнюк, Л.М. Горенко, М.А. Якименко. Проте жодна з указаних праць не деталізує боротьбу з наслідками неврожаїв губернськими та повітовими управами в 70-ті роки XIX ст. (Бондаревський; Горенко; Марочко; Лохматова; Присяжнюк; Якименко).

2. Становище поселенців повіту на поч. 70-х років XIX ст.

Проаналізовані нами матеріали звіту Одеського повітового земства свідчать, що врожай 1869 р. не виправдав сподівань селян і дозволив отримати лише мінімальний запас зерна для посіву.

Виходячи з цього, повітова управа з дозволу губернської управи видала окремим селянським товариствам позику у розмірі 3190 рублів. Визначену суму було витрачено на підтримку найбідніших сімей шляхом видачі допомоги

продовольством та посівним зерном. Окреслені кошти було отримано у визначені строки.

Проте не всі сільські товариства отримали навіть такий мінімальний врожай, тому на початку 1870 р. повітова управа з дозволу губернської земської управи повторила видачу деяким товариствам позики як грошима з губернського продовольчого капіталу, так і зерном із запасних продовольчих магазинів.

Вимогою, що ставилася перед окресленими товариствами, було шляхом кругової поруки визначених товариств справно поповнювати ресурси для зернової позики з врожаю наступного року (Отчет Одесской уездной земской управы, 1869–1870: 17).

В окреслений рік грошова позики з губернського капіталу у розмірі 4,496 рублів була розподілена за трьома напрямками: землевласникам-грекам поселення Олександрівки (Арнаутського) за відсотки, відставним нижнім чинам Анчєк-Ільїнської волості села Володимирівки, селянам-приватним власникам та тимчасовозобов'язаним у Більчанській, Северинівській та Ільїнській волостях у п'яти селах. Зазначені 4,496 рублів було розподілено таким чином: 2,000 рублів отримали землевласники-греки села Олександрівка, тисячу рублів відставні нижні чини села Володимирівка та 1,496 рублів отримали селяни-приватні власники та тимчасовозобов'язані. В останньому випадку діапазон виплат коливався від 200 рублів для селян Адамівки до 430 рублів селянам Андріївки всієї Северинівської волості.

Водночас підтримку шляхом отримання позики із суспільних продовольчих запасних капіталів, що належали сільським товариствам, отримали поселенці Покровської, Петровської, Антоново-Кодинцівської, Граденецької волостей та колоністи чотирьох німецьких колоній Лібентальського, двох Березанського та однієї Кучурганського колоністських округів. Загальна сума позики становила 16,134 рублів та 25,5 копійок,

з яких селяни отримали 1493 рублі та 76,5 копійок. Німці-колоністи натомість отримали позику у розмірі 14,640 рублів та 49 копійок. Виплату найбільшого розміру отримали товариства німців поселенців колоній Ландау та Шпейер у розмірі 3657 та 5828 рублів і сім копійок відповідно.

Відповідно до проаналізованих даних ми можемо зробити висновок, що розмір грошових позик, виданих з першого серпня 1869 до першого серпня 1870 року між поселенцями Одеського повіту, було розподілено нерівномірно. Суми в діапазоні від однієї до трьох тисяч рублів отримали іноземці колоністи, греки та німці, чії поселення у досліджуваній період знаходились у віданні держави (Отчет Одесской уездной земской управы, 1869–1870: 18).

Окрім грошових, між поселенцями повіту було розподілено 12,168 четвертей та три міри зернових позик, котрі своєю чергою розрізнялися за трьома основними напрямками: власне позика, позика для громадської запашки та позика врожаю, з якої необхідно було направляти на продаж для отримання вільних коштів. Зазначені позики отримали селяни 72 поселень у межах повіту, а саме: п'ять, що належали до відомства державних селян, двадцять чотири колонії іноземних колоністів (з них одна болгарська та двадцять три німецькі) та 43 населених пункти, де основну масу населення становили тимчасовозобов'язані селяни, або приватні власники (Отчет Одесской уездной земской управы, 1869–1870: 19–23).

Проаналізоване нами статистичне джерело повідомляє про задовільний врожай зернових та сіна в період літа–осені 1871 р., проте деякі товариства Одеського повіту потребували насіння для озимої сівби полів (Обзор Херсонской губернии, 1871: 1). Для цього Херсонське губернське земство дозволило Одеському повітовому земству видати селянам позику в розмірі 3710 рублів. Херсонський повіт водночас отримав позику у розмірі 2900 рублів.

Незалежно від видачі позик із губернського продовольчого капіталу губернська та повітова управи дозволили в 1871 році сільським товариствам позики з місцевих зернових магазинів та повітових капіталів. На території Одеського повіту нараховувалося 115 громадських зернових магазинів, у тому числі: 14 – у державних селян, 72 – у селян-приватних власників та 29 – у іноземних колоністів (Обзор Херсонской губернии, 1871: 6; Отчет Одесской уездной земской управы, 1870–1871: 23).

У процесі виконання зазначеного дозволу селянами Одеського повіту було отримано 9,621 чверті¹ та 2 міри зернової позики. Поселенцями Херсонського та Тираспольського повітів

отримано по 5,773 чверті та 1,495 чвертей та 7 мір відповідно. Населення інших повітів не отримало позик. Окрім зернової, в межах Одеського повіту було розподілено 8,871 рублів та 79 копійок грошової позики (Обзор Херсонской губернии, 1871: 6).

Одним з аспектів у перемовинах між Одеською повітовою та Херсонською губернською управами став розгляд питання щодо незручності наявної системи забезпечення населення продовольством. Під час листування заявлялося, що кількість хлібних запасів, незважаючи на всі старання як губернської адміністрації, так і земських управ, ніколи не вдавалося сформувати в достатній кількості. Окрім цього, одним з проблемних питань визначалося питання нагляду за створеними запасами та підтримання умов для належного зберігання зерна, котрі на практиці викликали багато незручностей.

Одеська повітова управа в 1869 р. звернулася до Херсонської губернської земської управи з пропозицією про переведення наявних на території повіту зернових запасів у грошову форму. Цю пропозицію підтримали Херсонська та Тираспольська повітові управи та звернулися з відповідним проханням у 1871 р. (Обзор Херсонской губернии, 1871: 6–7).

При цьому повітова управа повідомляла губернську управу, що будівлі сільських запасних магазинів, які в більшості своїй знаходяться в неналежному становищі, а у деяких товариств зовсім не збудовані, і зерно зберігалось в ямах. Кращий стан мають склади у поселеннях селян-приватних власників та колишніх іноземних колоністів (Отчет Одесской уездной земской управы, 1871–1872: 57).

3. Заходи щодо боротьби з наслідками неврожаю 1872–1873 рр.

Відповідно до даних, зібраних Одеською повітовою управою, врожай 1872 року видався гіршим за врожаї попередніх років. Відповідно до джерела: «В начале июля состояние посевов было ужасным. С приближением времени сбора урожая их состояние было столь жалким, что часть сельских обществ не считали нужным приступать к уборке урожая, поскольку того не хватило бы даже для прокорма скотины».

Виходячи з цього, повітова управа 15 липня 1872 року повідомила губернську управу, що для забезпечення селян Одеського повіту продовольством доведеться звертатися до видачі позик з губернського продовольчого капіталу.

Виходячи з досвіду отримання неповних, або суперечливих, даних члени Одеської повітової управи Бем та Сіренко відвідали всі населені пункти Одеського повіту з метою збору точних даних про якість врожаю, становище запасів у сільських товариств та приватних власників.

¹ Чверть – міра ваги сипучих тіл. 1 чверть дорівнювала 209,9 літра.

З даних, зібраних ними, виявилось, що сільські товариства не лише не мають продовольства для себе та кормів для худоби, а й зовсім не забезпечені насінням для проведення посіву (Отчет Одесской уездной земской управы, 1872–1873: 17–18).

У період осені 1872 р. грошовий капітал, що зберігався на рахунках повітової управи, дорівнював 64,650 рублів та 23 коп. У хлібних магазинах числилося: 2,815 чвертей озимого та 4,789 чвертей ярого зерна. Процес розподілу якого між селянами куриувався як повітовою управою, так і місцевими волосними правліннями (Отчет Одесской уездной земской управы, 1872–1873: 19–20; ДАОО Ф61 оп. 1 спр. 1467 арк. 2–2 зв.).

Одеська повітова управа слідкувала, щоб продовольчі капітали були поміщені в кредитні установи під зростаючі відсотки. Незначна сума коштів зберігалася при місцевих громадських управліннях. Віддача продовольчих капіталів у кредитні установи з окресленими умовами, хоч і було не заборонена, викликала деякі непорозуміння.

Законодавство Російської імперії не уповноважувало управи вказувати сільським товариствам, в які конкретно кредитні товариства необхідно вносити кошти для отримання відсотків. Вибір кредитної установи залишався за членами сільського товариства. Через це деякі товариства поселян-приватних власників, у більшості своїй німці-колоністи, вносили свої продовольчі капітали в місцеві сирітські каси, котрі існували на правах кредитних установ. Це своєю чергою зумовило колізію, за якої товариства поселян власників не змогли отримати кошти повною мірою, оскільки через специфіку форм роботи з коштами сирітські каси пускали отримані в депозит кошти в оборот. Неврожай 1872 р. позбавив вкладників можливості достроково отримати депозитні кошти (Отчет Одесской уездной земской управы, 1872–1873: 19–20).

Економічне становище повіту в період неврожаю 1872 р. перебувало в критичному становищі. Власники господарств поспішали позбавитися від наявної у них худоби, часто збуваючи її за безцінок через практично повну відсутність кормів. Більшість населення повіту чекало позик від повітового та губернського земства (Отчет Одесской уездной земской управы, 1872–1873: 20).

Відповідно до даних, розміщених у проаналізованому нами статистичному виданні, врожай осені 1873 р. у межах Херсонської губернії досяг 4,075,553 чвертей хліба, при цьому лише 82,938 чвертей були зібрані на території Тираспольського, Одеського, Ананьївського та Херсонського повітів, решта 3,252,617 чвертей становив урожай з полів Олександрійського та Єлисаветградського повітів.

Неврожай осені 1873 р. у досліджуваному нами повіті насамперед пов'язаний з посухою,

що розпочалася у травні, та навалою комах-шкідників, що знищували молоде зерно в колосках. Від них найбільше постраждали поселення, розташовані на Причорноморському узбережжі та по правому берегу Південного Бугу (Обзор Херсонской губернии, 1873: 1).

Ситуація, що склалася в межах губернії та повіту, призвела до того, що окремі великі землевласники Херсонського та Одеського повітів, витративши кошти на посів пшениці на ділянках загальною площею від 2,000 до 5,000 десятин, не отримали при цьому жодного врожаю та понесли величезні збитки.

У середніх господарствах розміром до 500 десятин, котрі здебільшого не мали запасного капіталу, фінансове становище, що склалося, було ще гіршим. Орендарі багатьох маєтків через неврожай не змогли вчасно внести орендну плату та опинилися у боргах, було зафіксовано випадки втеч орендарів з маєтків, що вони орендували.

Що ж стосувалося запасів хліба в громадських магазинах та продовольчих капіталів у громадських касах, то через свою незначність вони не могли повністю задовольнити потреби населення. Окрім цього, всі окреслені запаси, окрім малої частини, перебували у позиках та недоїмках у користуванні товариств (Отчет Одесской уездной земской управы, 1873–1874: 17–18).

Одним з наслідків цього став профіцит грошей у населення в межах губернії, що потягло за собою різкий спад торгової справи в межах як губернії, так і повіту та перепрофілювання її з прямої торгової операції на купівлю в кредит та під позики. У багатьох наявних банках скорочувалася кількість виданих кредитів для землевласників, внаслідок цього вони змушені звертатися до лихварів, котрі, користуючись ситуацією, піднімали процентну ставку (Обзор Херсонской губернии, 1873: 2).

У разі фіксування перших ознак неврожаю 1873 р. губернська земська управа почала збирати відомості про потреби населення з метою повідомити про це повітові та губернську земські збори та у разі необхідності надати допомогу особам, що мають потребу в зерні для посіву озимого зерна.

З огляду на досвід подолання наслідків неврожаю 1872 р. управа прийняла за можливе отримання селянами коштів на роботах, не пов'язаних із сільським господарством. Поселення приморської лінії в більшості своїй мали додатковий дохід від рибної ловлі, для решти повіту основним шляхом заробітків була доставка будівельних матеріалів до Одеси та Миколаєва. Деякі сільські товариства отримували дохід від видобутку каменю. З урахуванням цього повітова управа розділила сільські товариства Одеського повіту на чотири категорії, запропонувавши видавати для волостей першої категорії тридцять рублів, другої – двадцять п'ять, третьої – двадцять

та четвертої – п’ятнадцять рублів на продовольство та зерно для засівання полів навесні 1874 р. Таким чином, повітова управа вважала достатнім для перекриття потреби у продовольстві 143,020 р. (Отчет Одесской уездной земской управы, 1873–1874: 18–19).

Для забезпечення поселян зерном губернська управа вимушена була на підставі свідчень повітових управ видати не лише залишок губернського запасного капіталу в розмірі 15,801 рублів 64 копійки, а й додати до неї кредитні кошти у розмірі 20,167 рублів 50 копійок. З окреслених коштів найбільше було виділено Херсонському повіту, а саме 16,901 руб. 64 коп. Одеська та Тираспольська повітові земські управи отримали у своє розпорядження 10,000 р. та 9,067 р. відповідно.

Задовольнивши таким чином первинну потребу в зерні для посіву озимої, в трьох зазначених повітах губернії земські установи розпочали роботу над питаннями забезпечення населення продовольством та зерном для посіву ярих.

Виходячи з даних, отриманих земськими управами, губернська управа визначила необхідним надати допомогу у розмірі 328,585 р. 86 коп. Для кожного з повітів було спрямовано: Херсонському – 43,098 р. 36 коп., Тираспольському – 10,932 р. 50 коп., Ананьєвському – 20,000 р., Олександрівському – 10,000 р. та Одеському – 244,555 р. Єлисаветградська повітова земська управа не подавала даних, необхідних для визначення розміру допомоги (Обзор Херсонской губернии, 1873: 3).

Таким чином, валову частку коштів, визначених для надання допомоги населенню, отримав Одеський повіт, а саме 74,4% від загальної суми коштів. Інші чотири повіти губернії отримали 25,6%, що своєю чергою свідчить про розмір збитків, яких зазнали приватні власники від наслідків неврожаю 1873 р. та неврожаїв попередніх 1869–1872 рр.

4. Приватні пожертви як засіб боротьби з наслідками неврожаїв

Важливим напрямом подолання наслідків неврожаїв у Херсонській губернії була діяльність дійсного статського радника, губернатора Херсонської губернії у 1870–1874 рр. Миколи Савовича Абази.

Поки тривало листування між губернською управою та міністерством внутрішніх справ про відкриття кредиту із загальноімперського продовольчого капіталу, а члени повітових управ на місцях перевіряли попередні відомості та збирали нові, губернатор збирав приватні пожертви на користь постраждалих. Здійснюючи об’їзд волостей Одеського повіту, Микола Савович разом з представником губернського управління особисто досліджував становище поселень, жителі котрих потребували продовольчої допомоги (Обзор Херсонской губернии, 1873: 6).

Під егідою губернатора з метою подолання ситуації, що склалася, роздавалася допомога з числа зібраних пожертв з умовою, що її не потрібно було повертати. Роздача окреслених позик здійснювалася шляхом видачі зерна, що заготовлювалося та розділялося особам, котрих було попередньо відібрано губернським правлінням. У межах Одеського повіту з приватних пожертв серед населення було розподілено зернових позик на суму 7,179 р.

До коштів, зібраних шляхом приватних пожертв губернською управою, було додано 10,000 р., асигнованих на позики, котрі не потрібно було повертати. Таким чином, з приватних пожертв у межах повіту було витрачено 10,914 р., між населенням було розподілено 8,405 пуд. 32 ф. зерна. Окрім цього, з числа коштів, зібраних після оголошення губернією збору пожертв, було додатково витрачено 2,100 р. Деякі приватні особи безкоштовно надавали в оренду хлібні магазини в межах містечка Варварівки під склади для зберігання зерна. Головноуправляючий Одеською залізницею адмірал М.М. Чихачов віддав розпорядження про повернення земству коштів, якими було сплачено навантаження у вагони зерна, придбаного на пожертвування приватних осіб (Обзор Херсонской губернии, 1873: 11).

У період з початку осені 1873 по перше січня 1874 року в повіті було видано позик з громадських зернових та грошових запасів у розмірі 4,246 четвертей зернового хліба та 61,617 рублів грошима (Обзор Херсонской губернии, 1873: 6).

Відповідно до даних, зібраних Херсонською губернською канцелярією, в Одеському повіті нараховувалося 59,052 осіб, котрі потребували допомоги. До їхнього числа належали 24,230 осіб, котрі потребували видачі продовольства, та 34,822 особи, котрим була необхідна зернова позика для весняного посіву.

Загальна сума допомоги, котрої потребували поселяни, становила 281,183 р. 75 коп., що становило 56,5% від загальної суми грошової оцінки розміру збитків, що необхідно було витратити на видачу допомоги населенню губернії.

Проте в розпорядженні губернії перебувало лише 362,000 р. продовольчого капіталу, в числі якого перебувало 200,000 р. загальноімперського та 162,000 р. губернського капіталів, чого не вистачало для перекриття необхідної суми у розмірі 497,926 р. 13,5 коп.

Таким чином, Херсонська губернська управа розподілила наявну суму між повітами таким чином, що до Одеського повіту було спрямовано 164,168 р., у тому числі 60,000 р., направлених з губернського продовольчого капіталу, та 104,168 р. із загальноімперського капіталу (Обзор Херсонской губернии, 1873: 7).

До числа найбільш постраждалих від неврожаїв 70-х років XIX ст. належали колишні поміщицькі селяни в межах Херсонського та Одеського повітів, у місцевостях, що знаходяться по берегах річки Південний Буг. Колишні іноземні колоністи, німці та болгары, компактно поселені в межах Одеського повіту, котрі мали найкращі господарства в губернії в 60-ті роки XIX ст., сильно постраждали від неврожаїв та падіння худоби 70-х років XIX ст.

Виснаживши всі наявні хлібні та грошові запаси, вони були вимушені звернутися за допомогою до губернського та загальноімперського продовольчих капіталів. Після чого отримали велику позику (Обзор Херсонской губернии, 1873: 11).

5. Врожаї 1874–1875 рр. та вихід населення з продовольчої кризи

Врожай 1874 р. в Одеському повіті управою розділявся на три категорії – задовільний, нижче середнього та дуже поганий, котрий скоріше можна назвати повним неврожаєм. До волостей, котрі постраждали від неврожаю, можна віднести: Куртівську, Більчанську, Северинівську, Ільїнську, Кубанську, Мало-Буяликську, Олександрівську, Покровську, Антоново-Кодинцевську, містечко Троїцьке (Коблево) та село Аджияськ Тузлівської волості. Село Мангейм тієї ж волості, Граденицьку, Біляївську, Калаглейську, Фрейдентальську, Нейзацьку, Грос-Лібентальську.

Повний неврожай було зафіксовано у волостях Северинівській, Ільїнській, Більчанській, Олександрівській, Кубанській та Мало-Буялицькій, котрі розташовувалися в другому стані повіту (Обзор Херсонской губернии, 1874: 1–2; Список населених мест Херсонской губернии, 1868).

Роки, в які не вдалося зібрати достатню кількість зерна, мали негативний вплив на економічне становище населення. Внаслідок них населення несвоєчасно виплачувало податки та повинності або робило це з великим запізненням.

Термінові платежі в банки по залогах з маєтків не вносилися, внаслідок чого ті виставлялися на продаж, але охочих їх купувати не було, через що банки вимушені були давати відтермінування у виплатах відсоткових внесків. Та окреслене відтермінування лише відстрочувало час продажу маєтків. Про селян можна сказати те саме. Заробітки в інших сферах господарства дали їм можливість заробити певний масив коштів, але їхнє становище в місцевостях, що постраждали від неврожаю, значно погіршилося (Обзор Херсонской губернии, 1874: 1–2).

Проте, незважаючи на це, ціни за роботу у місцевостях, де була необхідна наймана праця для збору врожаю, трималися на середньому рівні. В Одеському повіті під час посівів робітник отримував в день 35 коп., за місяць оплата його праці досягала 8 рублів, під час сінокосів оплата

становила 52 коп. та 10 р. відповідно, під збору зерна 85 коп. та 10 р. відповідно. У середньому один робітник отримував: у південній частині губернії від 30 до 55 рублів, у північній – від 45 до 52 р. (Обзор Херсонской губернии, 1874: 2–3).

Оскільки в числі тих, хто потребував допомоги, були і люди духовного звання, то таким особам внаслідок клопотання архієпископа Херсонського та Одеського губернська управа видавала позики в розмірі як для дрібних землевласників, а саме 3 чверті пшениці та 1 чверть ячменю на суму приблизно 35 рублів кожному. Церковним же притчам було видано позики на продовольство у розмірі від 5 до 6 рублів на кожне сімейство та зернової позики для обсіювання полів від 0,5 до 1 чверті пшениці та ячменю (Обзор Херсонской губернии, 1874: 5).

Значна кількість опадів осені 1874 р. та сніжна зима 1875 р. дозволяли селянам сподіватися на гарний врожай. Це спонукало їх спрямувати свої сили на якісний обробіток наявних та створення нових полів шляхом розорювання нових земель з метою отримання в майбутньому більших врожаїв.

Проте холодна весна та посуха, що тривала з квітня до середини липня, не дали можливості виростити та зібрати достатню кількість зерна. В окремих місцевостях губернії до засухи додалося нашествя комах-шкідників. Проаналізовані нами статистичні відомості, зібрані повітовими земствами Херсонської губернії, надають комплексні свідчення про врожай 1875 р.

Відповідно до них озима пшениця – один з головних продуктів виробництва населення губернії – найбільше постраждала в північній частині губернії, де майже повністю загинула, лише місцями селянам вдалося зібрати частину врожаю та повернути ту кількість зерна, що була витрачена на її посів. Жито, хоч і постраждало від поганих погодних умов та шкідників, та все ж дало можливість зібрати більш-менш рівномірний врожай. З ярових культур, що культивуються в межах губернії, були понижені засухою та шкідниками всі ранні культури. Серед культур, з яких удалося отримати середній врожай, стали: овес, ячмінь та гречка, котрі і самі виявилися пошкодженими або шкідниками, або знищені дощами другої половини літа. В Одеському повіті північна частина та частково південна постраждали від неврожаю. Інші частини повіту зібрали задовільний врожай (Обзор Херсонской губернии, 1875: 1–2).

Незважаючи на це, повторюваність неврожаїв у період 1869–1874 рр. поставила населення губернії у скрутне становище. Селяни позбавлялися можливого мінімального доходу з продажу власного врожаю та змушені були ліквідувати власні капітали, до яких насамперед належала робоча худоба. Через неможливість заготувати корми вони були змушені продавати волів

та коней за безцінок. Власники землі, обтяжені необхідністю виплачувати податки, опинилися в безвихідному становищі через виснаження своїх капіталів на життя та підтримання існування господарства.

Попит на робочі руки значно скоротився, що своєю чергою позбавило селян можливості знайти засоби на життя шляхом найму на роботу.

Для подолання потреби населення губернії у хлібі та посівному матеріалі губернське земське зібрання на основі даних, наданих повітовими управами, губернською управою та особливою комісією, спонукало губернську управу клопотати про відкриття кредиту на наявний продовольчий капітал у розмірі 74,751 р. 93,5 коп. та декларувало управі повноваження вступати у зносини з урядом Російської імперії з метою вирішення питання відкриття кредиту на купівлю зерна для посіву ярих зернових культур у розмірі 50,000 рублів із Загальноімперського продовольчого капіталу. У разі, якщо окресленої суми не вистачить, губернську управу уповноважували прохати про відкриття додаткового кредиту з того ж капіталу у розмірі, що буде необхідний.

Цього ж року було внесено зміни до порядку надання позик населенню повіту. З осені 1875 р. її надавали лише зерном, купівля якого проводилася через членів місцевих повітових управ або через уповноважених ними осіб, з умовою, щоб під час купівлі та роздачі зерна обов'язково були присутні уповноважені від сільських товариств, що зверталися за зерновою позикою в кількості не менше трьох осіб.

Місцевим управам надавалося право на власний розсуд визначати місця центральних складів зерна, що заготовлюється. Вартість доставки до таких пунктів мала включатися до загальної вартості зерна. Доставка ж від місця зберігання до сільського товариства, котре отримувало зернову позикку, мала здійснюватися силами товариства.

Позики, котрі за умовами надання не потрібно було повертати, з 1875 р. надавалися тільки особам, що були неспроможні до роботи. Ці позики надавалися продуктами харчування і лише у виключних випадках видавалися грошима. Зазначена виплата становила: двадцять фунтів житньої муки, десять фунтів пшона та два з половиною фунти солі в місяць на осіб, що не досягли п'яти років, та один пуд житньої муки, двадцять фунтів пшона та п'ять фунтів солі для осіб, старших за п'ять років. У випадку видачі виплати, що не поверталася грошима, її розмір визначався на основі цін на продукти, що входили до її продуктового аналогу в конкретний день видачі грошового еквіваленту. Видача зазначених виплат здійснювалася виключно з першого листопада по перше квітня.

Відповідно до рішення губернського земства позики, що не поверталися, не могли видаватися священнослужителям як особам досить забезпеченим, проте могли бути надані причетникам (Обзор Херсонской губернии, 1875: 3).

У січні 1876 р. губернська управа отримала від загальноімперського капіталу 50,000 р., прохання про які надсилала раніше та розподілила їх таким чином, що Одеський повіт отримав 40% зазначеної суми, а саме 20,000 рублів.

Сусідні Тираспольський та Ананьєвський повіти не отримали коштів із загальноімперського капіталу, оскільки у їхньому розпорядженні залишався запас коштів із залишків, виданих у попередні роки, губернського та загальноімперського капіталів попередніх років. Такі ж залишки лишалися і в інших повітових управах, проте в значно менших кількостях (Обзор Херсонской губернии, 1875: 5).

У межах Одеського повіту позики на купівлю зерна для продовольства та весняного посіву отримали 1237 сімей з 11 волостей. Розмір позики становив 13,543 рублі та 87,5 коп. Персоналізовані позики отримало 6 дрібних землевласників у Більчанській та Кубанській волостях та два десятинщики з Більчанської волості. Окрім них, позики було надано двом представникам духовенства, одному священнику та одному причетнику. Загальна сума приватної позики для десяти осіб становила 287 р.

Позики, що не потрібно було повертати, отримали 473 особи з восьми волостей повіту на загальну суму 1643 р. 10,5 коп. З приватних пожертв у 1875 р. було видано позик на 132 р. 90 коп. для десяти осіб (Отчет Одесского уездного земства, 1875–1876: 73–86).

Врожай 1876 року змінив ситуацію в Одеському повіті. Основні культури: пшениця, жито та ячмінь, хоч і були висаджені на менших площах та це не завадило зібрати з них врожай, кращий ніж у попередні роки. Особливо гарно вродив в окреслений рік ячмінь, що дозволило сформувати гарний базис запасів кормів для великої рогатої худоби (Обзор Херсонской губернии, 1876: 1).

6. Результати досліджень

Як видно з вищесказаного, аналіз архівних та статистичних джерел дозволяє дослідити питання подолання наслідків неврожайів у 70-ті роки XIX ст., простежити еволюцію розвитку порядку отримання населенням зернової та грошової позик із загальноімперського та губернського продовольчих капіталів. Проаналізовано кількість коштів, котрі направлялися на ліквідацію наслідків неврожайів як у межах Одеського повіту, так і загалом Херсонської губернії. Проаналізовано роль персоналій у боротьбі з наслідками неврожайів, зокрема досліджено роль Херсонського губернатора

М.С. Абази у питанні збору та розподілу серед потерпілих благодійних внесків шляхом надання позик, що не потрібно було повертати. Простежено еволюцію становлення порядку надання позик різним верстам населення.

У процесі подальшого дослідження потрібно з'ясувати становище торгівлі в Одеському повіті у зазначений період, що дасть можливість детально проаналізувати економічне становище місцевого населення південної України.

Література:

1. Бондаревський А.В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року. Київ. 1961 р.
2. Державний архів Одеської області Ф. 61 оп. 1 спр. 1467.
3. ДАОО Ф61 оп. 1 спр. 1543.
4. Марочко В.І. Українська селянська кооперація: історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.). Київ, 1995.
5. Лохматова А.І. Пореформена громада як саморегульований соціальний організм південноукраїнського села. *Наддніпрянська Україна. Історичні процеси, події, постаті*. Дніпропетровськ, 2003. Вип. II.
6. Обзор Херсонской губернии за 1871 год. Приложением к Всеподданнейшему отчету. Херсон : Тип. губ. правления, 1872 год. 29 с.: табл.
7. Обзор Херсонской губернии за 1873 год. Приложением к Всеподданнейшему отчету. Херсон : Тип. губ. правления, 1874 год. 40 с.: табл.
8. Обзор Херсонской губернии за 1874 год. Приложением к Всеподданнейшему отчету. Херсон : Тип. губ. правления, 1875 год. 27 с.: табл.
9. Обзор Херсонской губернии за 1875 год. Приложением к Всеподданнейшему отчету. Херсон : Тип. губ. правления, 1876 год. 24 с.: табл.
10. Обзор Херсонской губернии. 1876 год. Приложением к Всеподданнейшему отчету. Херсон : Тип. губ. правления 1877 год. 23 с.: табл.
11. Отчет Одесской уездной земской управы с 1-го сентября 1869 по 1-е сентября 1870 года. Одесса, 1870. 74 с.
12. Отчет Одесской уездной земской управы с 1-го сентября 1870 по 1-е сентября 1871 года. Одесса, 1871. 45 с.
13. Отчет Одесской уездной земской управы с 1-го сентября 1871 по 1-е сентября 1872 года. Одесса, 1872. 73 с.
14. Отчет Одесской уездной земской управы с 1-го сентября 1872 по 1-е сентября 1873 года. Одесса, 1873. 122 с.
15. Отчет Одесской уездной земской управы с 1-го сентября 1873 по 1-е августа 1874 года. Одесса, 1874. 84 с.
16. Отчет Одесской уездной земской управы с 1-го августа 1874 по 1-е апреля 1875 года. Одесса, 1875. 215 с.
17. Отчет Одесской уездной земской управы с 1-го апреля 1875 по 1-е августа 1876 года. Одесса, 1876. 280 с.
18. Присяжнюк Ю.П., Горенко Л.М. Ринкова еволюція аграрних відносин в Україні (друга половина XIX ст. – 1905 р.) *ВІСН*. 2000. № 5. С. 88–97.
19. Список населенных мест по сведениям 1859 года. Т. XLVII: Херсонская губерния / Обработан редактором Л. Майковым. Издан Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел. Санкт-Петербург, 1868. 276 с.
20. Якименко М.А. Земельна оренда на Україні в період капіталізму. *ВІСН*. 1991. № 2. С. 54–63.

References:

1. Bondarevski, A.V. (1961). Volosne upravlinnya ta stanovyische selyan na Ukraini pislya reformy 1861 [Parish administration and the situation of peasants in Ukraine after the reform of 1861]. Kyiv [in Ukrainian].
2. Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti [The state archive of Odessa region] f. 61 d. 1 c. 1467 [in Ukrainian].
3. Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti [The state archive of Odessa region] f. 61 d. 1 c. 1543 [in Ukrainian].
4. Marochko, V.I. (1995). Ukrainian Peasant Cooperation: Historical and Theoretical Aspect (1861–1929) [Ukrayins'ka selyans'ka kooperatsiya: istoryko-teoretychnyy aspekt (1861–1929 rr.)]. Kyiv [in Ukrainian].
5. Lokhmatova, A.I. (2003). Post-reform community as a self-regulated social organism of the Southern Ukrainian village [Poreformena hromada yak samorehul'ovannyu sotsial'nyy orhanizm pivdenoukrayins'koho sela]. Dnieper Ukraine. Historical processes, events, figures. Dnipropetrovsk, 2003. Vol. II. [in Ukrainian].
6. Obzor Khersonskoi hubernyy za 1871 hod. Prylozhenyem k Vsepoddanneishemu otchetu [Overview of the Kherson province for the year 1871. Appendix to the Most Subject Report]. Kherson: Typography of province government, 1872. 29 p. [in Russian].

7. Obzor Khersonskoi gubernyy za 1873 hod. Prylozhenyem k Vsepoddanneishemu otchetu [Overview of the Kherson province for the year 1873. Appendix to the Most Subject Report]. Kherson: Typography of province government, 1874. 40 p. [in Russian].
8. Obzor Khersonskoi gubernyy za 1874 hod. Prylozhenyem k Vsepoddanneishemu otchetu [Overview of the Kherson province for the year 1874. Appendix to the Most Subject Report]. Kherson: Typography of province government, 1875. 27 p. [in Russian].
9. Obzor Khersonskoi gubernyy za 1875 hod. Prylozhenyem k Vsepoddanneishemu otchetu [Overview of the Kherson province for the year 1875. Appendix to the Most Subject Report]. Kherson: Typography of province government, 1876. 24 p. [in Russian].
10. Obzor Khersonskoi gubernyy za 1876 hod. Prylozhenyem k Vsepoddanneishemu otchetu [Overview of the Kherson province for the year 1876. Appendix to the Most Subject Report]. Kherson: Typography of province government, 1877. 23 p. [in Russian].
11. Otchet Odesskoi uezdnoi zemskoi upravyy s 1-ho sentiabria 1869 po 1-e sentiabria 1870 hoda [Report of the Odessa zemstvo council from 1st September 1869 till 1st September 1870]. Odessa. 1870. 74 p. [in Russian].
12. Otchet Odesskoi uezdnoi zemskoi upravyy s 1-ho sentiabria 1870 po 1-e sentiabria 1871 hoda [Report of the Odessa zemstvo council from 1st September 1870 till 1st September 1871]. Odessa. 1871. 45 p. [in Russian].
13. Otchet Odesskoi uezdnoi zemskoi upravyy s 1-ho sentiabria 1871 po 1-e sentiabria 1872 hoda [Report of the Odessa zemstvo council from 1st September 1871 till 1st September 1872]. Odessa. 1872. 73 p. [in Russian].
14. Otchet Odesskoi uezdnoi zemskoi upravyy s 1-ho sentiabria 1872 po 1-e sentiabria 1873 hoda [Report of the Odessa zemstvo council from 1st September 1872 till 1st September 1873]. Odessa. 1873. 122 p. [in Russian].
15. Otchet Odesskoi uezdnoi zemskoi upravyy s 1-ho sentiabria 1873 po 1-e avgusta 1874 hoda [Report of the Odessa zemstvo council from 1st September 1873 till 1st August 1874]. Odessa. 1874. 84 p. [in Russian].
16. Otchet Odesskoi uezdnoi zemskoi upravyy s 1-ho avgusta 1874 po 1-e aprelya 1875 hoda [Report of the Odessa zemstvo council from 1st August 1874 till 1st April 1875]. Odessa. 1875. 215 p. [in Russian].
17. Otchet Odesskoi uezdnoi zemskoi upravyy s 1-ho aprelya 1875 po 1-e avgusta 1876 hoda [Report of the Odessa zemstvo council from 1st April 1875 till 1st August 1876]. Odessa. 1876. 280 p. [in Russian].
18. Prysiazhniuk, U.P., Gorenko, L.M. (2000). Market evolution of agrarian relations in Ukraine (second half of the XIX century – 1905) [Rynkova evolyutsiya ahrarynykh vidnosyn v Ukrayini (druha polovyna XIX st. – 1905 r.)]. Ukrainian Historical Journal. Vol. 5. pp. 88–97 [in Ukrainian].
19. Spisok naselennykh mest po svedeniyam 1859 hoda. T. XLVII: Khersonskaia guberniya [List of populated places according to 1859. T. XLVII: Kherson province]. Obrabotan redaktorom L. Maikovym. Izdan Tsentralnym statisticheskim komitetom Ministerstva vnutrennikh del. Saint Petersburg, 1868. 276 p.
20. Yakymenko, M.A. (1991). Land lease in Ukraine during capitalism. [Zemel'na orenda na Ukrayini v period kapitalizmu]. Ukrainian Historical Journal. Vol. 2. Pp. 54–63 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 31.01.2022
The article was received 31 January 2022